

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У
ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА**

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ
УИ 31000 Ужице
Страхињића Бапа 4

UDK 314.125 „19“

ОСВРТ НА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

У време стицања аутономије (1830), Србија је била неразвијена, изразито пољопривредна земља, са заосталом земљорадњом и екстензивним сточарством у оквирима натуралне привреде. Лоши путеви и примитивна саобраћајна средства успоравали су њен развитак. Градови су били неразвијени и са остацима оријенталних за-
ната.

Добијањем аутономије Србија је почела да доживљава велике друштвене промене. Ипак, све до седамдесетих година XIX века у земљи није вођена систематска политика развоја. Иако се осећао напредак, земљорадња се споро развијала. Огромна већина становништва остајала је сељачка. Године 1877. постотак пољопривредног становништва био је 87,51%, а по попису из 1890. он је спао на 84,11%.¹

Све до краја XIX века Србија је остајала земља „малог парцелног сељака“, без већег броја великих земљишних поседника. Иза седамдесетих година средњи и ситнији сељачки посед сачињавао је 96% свихседа у земљи.

Пољопривредна оруђа остала су дуго и после ослобођења доста примитивна. Од 308.120 сеоских домаћинстава, колико их је у Србији било 1897. године, 122.187 нису имала кола, а пољопривредне справе поседовало је само око 41% домаћинстава.² Па, ипак, последњих деценија XIX века производња се повећавала на екстензиван начин. Подмиривала је потребе земље, а стварала је и тржишне вишкове. Тако је у 1875. години извезено 14.700 тона пшенице, а 1906. око 91.600 тона.³

У почетку најважнија грана занимања, сточарство, временом уступа место земљорадњи. У последњој деценији XIX века сточни фонд у апсолутном износу бележи пораст, али се број стоке у односу на пораст становништва смањивао. Државна статистика показује да је на 100 становника било:

године	коња	свиња	говеда
1986.	24	105	61
1900.	13	38	48. ⁴

Уз пољопривреду, занатство је било једна од најзначајнијих грана привреде. Растао је број заната, мада је, услед конкуренције индустријских производа, пропадао извешан број старих заната. У 1866. години у Србији је било 15.000 занатлија, а 1900. нешто више од 30.000.⁵

И трговина је напредовала. После стицања државне независности (1878), она је била међу најважнијим привредним гранама. Загажени резултати забележени су у спољнотрговинској размени, што је земљи омогућило да се лакше укључи у међународни привредни промет. Крајем XIX века у Србији је радило око 81 банка, кредитних установа и штедионица.

Живљи развој индустрије почиње тек после 1878. године. Тада долази до изградње првих магистралних железничких саобраћајница и бржег развоја рударства. Раздобље од 1893. године до почетка Првог светског рата показује релативно брзи привредни развитак, и по броју предузећа, и по вредности производње, и броју запослених. У 1881. години у Србији су постојала 22 индустријска предузећа, у 1893. њихов број је порастао на 141, а у 1900. прешао 200. Почетком

XIX века Србија израста у земљу са „солидним потенцијалним могућностима“ за бржи развој. Од 1906. до 1914. године основано је преко 400 предузећа.⁶

Општи развој Србије у другој половини XIX века довео је до повећања броја становника. Оно се увећавало природним прираштајем и масовним досељавањем из суседних области Црне Горе, Босне и Херцеговине, Старе Србије и Македоније. Док је 1834. године, по процени, Србија имала 678.000 становника, према попису из 1866. било их је 1.216.125, да би 1900. године у њој живело 2.529.000 лица. У 1866. у градовима је живело 9,53% становништва, крајем XIX века — 14,08%.⁷

Здравствена заштита становништва била је на врло ниском ступњу. У 1887. години један лекар је „долазио“ на 12.270 лица.

Процент писмених је био, такође, низак. Колико се писменост споро ширила, показују ови подаци: 1866. у Србији је имало 4,2% писмених лица, а 1884. године — 11%.⁸

Ослобођење од дуговековне турске владавине затекло је чачански, драгачевски и моравички крај као заостало привредно подручје, иако је Чачак имао важан комуникационо-стратешки положај и економски значај. У условима неразвијене робне производње, лоших саобраћајних веза и неискоришћених природних богатстава преовлађивала је натурална привреда. Становништво је, у огромној већини, било сеоско. Живело је у оквиру кућних и породичних задруга. Земљорадња и сточарство били су главна занимања. Уз земљорадњу и сточарство као основна занимања, појединци су израђивали и занатске производе. Малобројно варошко становништво бавило се претежно занатима и трговином.

Према попису из 1866. године, на територији моравског, трнавског, драгачевског и моравичког среза и вароши Чачка, од укупно 69.073 становника, 65.520 чинили су земљорадници. Од 1922 житеља, колико их је имао Чачак 1866. године, 265 лица живело је од земљорадње као главног занимања.⁹

Ослобођење од Турака довело је до стабиловања политичких прилика, па је и на овом подручју отпочео бржи привредни развој, уз укључивање у робно-новчану привреду. Те промене су се осетиле нарочито у Чачку. Он постаје српска варош. Увећава се домаће становништво, а почињу да долазе занатлије и трговци и са стране. Средином XIX века, Чачак већ постаје значајан занатско-трговачки центар, са већим бројем старих али и новим занатима, од којих се неки брзо развијају. Отварају се нови дућани и механе.¹⁰

Међутим, земљорадња се и даље споро развијала. Пољопривреда је дуго остала са ниском продуктивношћу рада. Док су 1866. године у Србији пописана 50.142 плуга, на овом подручју било је само 1.365 плугова, уз 5.269 ралица, према 35.635 у Србији, 3.634 кола, према 127.151 кола у Србији. Број кола и пољопривредних оруђа по срезовима показује следећи преглед:

1866. година

Срез	Кола		Плуга	Ралица
	коњских	волонских		
Чачак варош	34	33	14	—
моравски	9	1.921	529	1.740
трнавски	9	686	274	543
драгачевски	4	716	532	1.797
моравички	2	225	16	1.189
Свега	53	3.581	1.365	5.269 ¹¹

Мада споро, последњих деценија XIX века растао је број домаћинства која располажу колима и пољопривредним оруђима за рад, нарочито у чачанском крају.

Временом су све веће површине коришћене за земљорадњу. Од свих култура највише је гајен кукуруз, уз остале житарице, док су индустријске биљке мање сејане. У Србији је извршен попис обрађевина у 1867. години. Та привредна статистика садржава обрађену површину, изражену у мерама уобичајеним у народу: за њиве — дани орања, аз ливаде — косе, за винограде — мотика. Стање обрађевина на овом подручју је следеће:

1867. година

Срез	Пшенице	Ражи	Јечма	Кукуруза	Крушица	Овса	Кромпира	Купус	Лан и конопља	Винограда	Ливада	Дана орања	
												мотика	коса
моравски	3.097	78,67	483,93	6.944	330	379,7	100	149	274	3.585	12.238		
трнавски	713,3	82	117,5	3.304	27	129	101	127	227	3.067	5.568		
драгачевски	610	418,5	391	4.894	19	348	163	108	378	5.094	4.815		
моравички	381	1.208	776,3	1.144	81	3.361	297	181	378	—	4.858		
Свега	4.801,30	1.787,17	1.768,73	16.386	457	4.217,70	661	565	1.257	11.746	27.749 ¹²		

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Наредних деценија уследиле су промене, што се види из података за 1901. годину. Они показују површине у хектарима под појединим културама, као и укупно обрађену и осталу земљу.

Површине обрађене земље 1901. године¹³

Срез	Површина у хектарима								
	под кукурузом	под хлебним житима	под варивом и багаческим усевиња	под ливадама и дотелином	под шљиварима	под виноградима	све обрађене земље	све остале земље	све земљиште уопште
Љубићки	5.329,81	3.371,59	624,47	5.258,66	3.164,78	310,87	18.060,18	29.759,82	47.820,00
трнавски	3.030,73	1.123,87	305,66	2.204,96	1.552,22	1.280,67	9.948,17	17.361,89	26.860,00
драгачевски	4.439,46	3.145,00	772,48	6.679,96	2.284,20	6,83	17.727,93	48.342,07	67.070,00
моравички	1.105,75	4.718,14	437,76	4.621,83	817,56	—	11.004,04	94.135,96	105.140,00
Свега	13.905,73	12.358,60	2.140,37	18.765,41	7.818,76	1.398,37	56.740,32	189.599,34	246.890,00

Запажа се велика неуједначеност површина обрађене земље по срезовима у односу на укупну површину. Док у љубићком срезу површине које се обрађују износе 37,77% укупне површине, дотле оне у моравичком износе само 10,47% укупне површине. По броју хектара највише обрађене земље је у љубићком срезу, затим драгачевском, а знатно мање у моравичком и трнавском, који је, иначе, по укупној површини био далеко мањи од осталих срезова.

Занимљиви су подаци о проценту површина под појединим културама на сто хектара и проценту све обрадиве земље у односу на укупну површину по срезовима.

Од 100 хектара целе површине било је 1901. године¹⁴

срез	под кукурузом	под хлебним житом	под варивом и багаческим усевиња	под ливадама	под шљиварима	под виноградима	све обрађене земље	све остале земље
	п р о ц е н а т							
Љубићки	11,14	7,05	1,31	11	6,62	0,65	37,77	62,23
трнавски	11,28	4,18	1,14	8,21	5,78	4,77	35,36	64,64
драгачевски	6,72	4,76	1,17	10,11	4,06	0,01	26,83	73,17
моравички	0,96	4,48	0,42	3,83	0,78	—	10,47	89,53

Премда је последњих деценија XIX века производња под житарицама повећавана, приноси су још увек ниски, нарочито у брдско-планинским деловима.

Слично осталим деловима Србије, и на овој територији је појачан процес диференцијације сељаштва, деоба и уситњавања поседа. Преовлађивао је ситни (1—5 ха) и средњи (5—20 ха) посед. Због пореске оптерећености, задуживања, заосталости производње и неуклапања у нове тржишне односе, многа домаћинства су запала у велике тешкоће. Развој робно-новчане привреде и капитализма довео је до промена на селу и осиромашења знатног броја сељака. Упркос покушаја власти да мерама и законским прописима спречи њихово задуживање и пропадање, јавна продаја земље и имовине једног дела сељачких газдинстава стално је повећавана.

Ово подручје има веома повољне услове за гајење стоке. Простране ливаде и пашњаци омогућавали су великом броју домаћинства да им сточарство буде једна од главних занимања и важан извор прихода. Званична статистика омогућава да се прати бројно стање и кретање сточног фонда у другој половини XIX века.

1866. година

срез	коња	говеда	свиња	оваца	коза	кошница
моравски	2.000	12.892	29.259	40.278	1.343	2.132
трнавски	822	7.309	9.824	13.479	297	830
драгачевски	1.936	15.624	19.560	34.894	2.989	1.259
моравички	1.806	9.389	4.028	28.232	8.327	745
Чачак варош	148	226	338	386	—	52
Свсга	6.712	45.440	63.014	117.269	12.956	5.018 ¹⁵

Наредних деценија, као и у читавој Србији, број стоке на овом подручју у односу на пораст становништва не увећава се, него се код неких врста смањује. Број коња је 1895. године у односу на 1866. у свим срезовима осетно смањен, највише у трнавском и љубићком срезу (где се преполовио). У свим срезовима је драстично смањен број свиња, а мање је и коза. Забележен је нешто већи број говеда у љубићком, а незнатно у драгачевском и моравичком срезу. До повећања броја оваца дошло је у драгачевском и моравичком срезу. Стање сточног фонда при крају XIX века показује попис домаће стоке из 1895. године.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И
 МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

1895. година

срез	коња	говела	бивога	магарца	крупне стоке	свиња	оваца	коза	ситне стоке
Љубићки	961	14.592	2	1	15.556	12.405	34.216	746	47.367
трнавски	403	7.210	—	—	7.613	3.545	12.780	184	16.518
драгачевски	1.117	15.775	—	1	16.893	9.603	37.421	2.100	49.124
моравички	1.551	9.977	—	1	11.529	2.981	30.943	4.017	37.974
Свега	4.032	47.554	2	3	51.591	28.534	115.360	7.047	150.983 ¹⁶

Према броју становништва и према расположивим површинама највише домаће стоке било је у Љубићком, а затим драгачевском срезу. Према становништву најмање је гајено у трнавском, а према површини у моравичком срезу.

За време турске власти занатство је у чачанском, драгачевском и моравичком крају било на ниском ступњу развоја. Од средине XIX века почиње његов бржи развој, а нарочито од седамдесетих година. Поред традиционалних (старих), који се осавременују, јављају се и нови занати под утицајем Запада, а извесна занимања поникла из сеоске домаће радиности развила су се у професионалне занате.

Професионално занатство је претезжно везано за Чачак и Ивањицу, који израстају у занатско-трговачке центре свога краја. Село је дуго времена било са малим бројем учених мајстора. Становништво се занатским пословима бавило упоредо задовољавајући своје потребе за одређеним занатским производима (покућство, одећа, оруђа, оруђа за рад). Временом се издвајају поједине сеоске занатлије: дрводеље, ковачи, качари, терзије, зидари и други. Поред заната, развијена је и кућна радиност, највише предење и ткање.

Према списку локалних власти, у Чачку је 1836. године било: терзија — 23, абација — 28, ћурчија — 20 (сви су се они бавили и „ситницама“), сарача — пет, калајџија — три, бојација — један, грнчара — четири, паџија — један, тувешчија — два, кујунџија — два, самарџија — два, палбанте — један, мутавџија — седам, механџија и кафеџија 36. У драгачевском срезу радило је: девет дунђера, две терзије и абације, шест ковача, три мутавџије. Од занатлија у моравичком срезу било је: три скмешџије, један тувешчија, један ћурчија, један мутавџија, пет дунђера, један ковач и један бербер.¹⁷ Иако се не може говорити о потпуности ових података, они, ипак, говоре само приближно о стању у овој области.

Од средине XIX века број занатлија је повећаван. Попис из 1866. године бележи у Чачку 262 „предузимача“ и 220 „помоћника“, у срезу моравском — 48 „предузимача“ и 34 „помоћника“, трнавском — шест „предузимача“ и два „помоћника“, драгачевском — 20 „предузимача“ и осам „помоћника“ и у моравичком срезу 130 „предузимача“ и 87 „помоћника“.¹⁸

Занимљиво је да се у овим изворима не помињу мајстори каменоресци, којих је на овом подручју било. Радојко Николић, у свом раду „Кабларски клесари“,¹⁹ помиње неколико каменорезаца из Рожаца, Врнчана, Пријевора и драгачевске из Ртију и Губереваца — сви су из друге половине XIX века. Чинили су својеврсне каменорезачке школе.

Од седме деценије развијају се нови занати: лимарски, браварски, шлосерски, фарбарски, столарски, итд. Године 1900. у Чачку је радило: 35 абација, 64 терзије, 39 пекара, 16 обућара, 10 лончара, девет зидара, два тесара, четири бравара, три колара, седам бербера, три казанције, два лимара, два молера, четири пушкара, три пинтера, 11 сапунџија, шест бојација, три воскара.²⁰

У другој половини XIX века на овом подручју основано је више еснафа. Први еснаф — абацијски — основан је у Чачку 1838. године, затим механско-кафанско-пекарски 1841, обућарско-лончарски 1848, терзијски 1851, зидарско-тесачки 1854, сарачко-ћурчијски око 1870, кројачки 1896, мумџијско-бојацијско-воскарски 1899. У Ивањици је 1868. основан абацијско-терзијско-трговачки еснаф, 1869. мешовити еснаф, а 1894. опанчари су основали своје удружење.²¹

Пред крај XIX века индустријски производи све више потискују поједине занатске израђевине. Заоштрава се конкуренција на тржишту, па многи занати западају у кризу. Занатлије се задужују, а велики број њих постали су порески дужници. У том противречном процесу пропао је један број ситних занатлија и старих заната, док је изванредан број занатлијских радњи прерастао у веће радионице и предузећа.

У овом периоду трговина добија све већи значај у привредном животу Србије, па и у чачанском крају. После Берлинског конгреса (1878) Србија је склопила трговинске уговоре са већином европских земаља, па и са САД. Створени су услови за бржи развој унутрашње трговине, а повећаван је обим и спољне размене. У Чачку и Ивањици су отворане нове трговинске радње, а повећава се број сеоских дућана. Трговци који су успешније пословали улажу капи-

тал у друге привредне делатности, оснивају се индустријска предузећа...

Поред професионалних трговаца и зеленаша, трговином су се бавили и људи других занимања: механџије, богатији сељаци, па и поједини чиновници. Према неким подацима, у Чачку је 1836. године било 16 трговаца, срезу драгачевском — три, моравичком — осам. Из званичне статистике за 1866. годину сазнаје се да се у чачанском, драгачевском и моравичком крају трговином активно бавило: у Чачку 94, а срезовима 87 лица.²²

Трговачки еснаф у Чачку основан је 1879. године са 15 чланова; а 1891. он је имао 79 чланова. Развој трговачког капитала у последње две деценије XIX века довео је до оснивања кредитних установа, штедионица и банака у овом крају. У Чачку је 1884. г. основана Чачанска штедионица. У Ивањици је 1890. године основана Задруга за међусобну помоћ и штедњу, која је имала карактер новчаног завода са 1.292.936,04 динара укупног обрта и 3.435,23 динара чисте добити у 1900. години. У Чачку је 1892. основана Задруга за међусобно помагање и штедњу са 11.226.967,74 динара укупног обрта и 26.100,55 дин. чисте добити у 1900. години. Године 1901. основан је Чачански кредитни завод.²³

Турска владавина оставила је негативне последице и на развој индустрије у Србији. Било је потребно скоро пола века да би се створили основни предуслови за живљи индустријски развој. Бржи развој индустрије започео је у осмој деценији XIX века. Индустрија у чачанском крају са неразвијеним комуникацијама и недостатком капитала развијала се споро. Своје зачетке имала је у релативно развијеном занатству. Дуг је пут био у другој половини XIX века од занатске до фабричке производње.

Основу привреде чачанског, драгачевског и моравичког краја све до завршетка XIX века чинили су пољопривреда, нарочито сточарство са воћарством, у самом Чачку и Ивањици занати и трговина.

О друштвено-економском и техничком развоју, посебно Чачка, говоре подаци од којих ћемо неке навести. Чачак је међу првим варошима у Србији (Крагујевац, Зајечар, Шабац) основао гимназију (1837). Године 1859. отворена је први пут телеграфска „штација“, а 1867. подизани су стубови за телеграф од Чачка преко Карановца за крушевачки округ; имао је и „поштанску штацију“. Још 1841. године Чачак је имао окружног физикуса, а 1869. окружног инжењера. Прва апотека Ивана Стојшића отворена је 1873. Године 1885. радила је књижара Војислава Андрића. Индустрија се, међутим, споро

развијала. Прво индустријско предузеће била је пивара Стевана Кре-на, основана 1854. Спадала је међу прве у Србији. Она је 1884. мо-дернизована и проширила капацитете. У 1893. години уложени ка-питал износио је 12.000 динара, 1896. — 28.000, а 1908 — 195.000 ди-нара. Запошљавала је неколико радника. Крајем XIX века пивара је главно индустријско предузеће у Чачку. Других већих погона није било. У Чачку је 1897. године основан Извознички еснаф, што ука-зује на развитак спољне трговине у вароши. Покушај да се 1901. го-дине у Овчарско-кабларској клисури изради хидроелектрана није остварен.²⁴

Вредно је истаћи податак да је чачански крај, у оквиру излож-беног павиљона Србије, са успехом учествовао са својим произно-дима на Светској изложби у Паризу 1889. године.²⁵ По свом учешћу Чачак је био један од најзапаженијих градова у Србији. Деведнаест лиша послало је 65 предмета. Највише је било предмета домаће ра-диности — 53, остало су пољопривредни и воћарски производи. Од предмета домаће радиности на изложби су били заступљени: засти-рачи, убруси, ћилими, чарапе, одећа и простирачи, а од пољоприв-редних и воћарских производа: вино из 1876. и 1881. године, ракија из 1880, пшеница и друго. Срез љубићки учествовао је са две групе предмета: пиће и воће и народне рукотворине, а из среза трнавског излагано је 19 предмета. Четворица земљорадника из драгачевског села Луке послали су своје производе на изложбу. Пре упућивања предмета у Париз у Београду је извршена селекција материјала. Из-лагачи из чачанског краја освојили су у Паризу пет сребрних и че-тири бронзане медаље, уз 14 похвала, што је био леп резултат.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА

После велике сеобе народа (1690), а нарочито крајем XVII ве-ка, западна Србија била је скоро опустела. Доста њеног становниш-тва се одселило према Сави и Дунаву и преко њих. Она област обра-сла је у шуме. Насеља су била ретка, а староседеоци малобројни. У XVIII веку на овом подручју су се почеле више заустављати мигра-ционе струје које су се кретале према Сави и Дунаву. Ову област појачано је насељавало динарско становништво, нарочито у време и после Првог и Другог српског устанка. С различитим интензите-том тај процес је настављен све до краја XIX века. Према Јовану Цвијићу,²⁶ на западу од рудничког развођа највећи део становниш-

тва пореклом је из црногорских брда, Херцеговине, новопазарског краја и од Сјенице. Динарски досељеници чине 90% свих досељеника и око 70% од свега становништва.

Етничку основу чачанског, драгачевског и моравичког краја чинили су малобројнији староседеоци и бројнији старији и млађи досељеници. У поступном и дугом процесу насталом услед мењања и стапања етничких група и варијетета, динарска етничка струја има доминантну улогу у формирању физичких особина, карактера, обичаја и навика становништва овог подручја.

Поред црногорских и херцеговачких досељеника, крајем XVII и у XVIII веку српско становништво се масовно иселава са Пештери, Старог Влаха и од Новог Пазара, што се наставља и кроз XIX век, и досељава у Србију. Нарочито интензивно досељавање је било од Првог устанка, и посебно од Карађорђевог похода, преко Јавора, на Сјеницу и Пештер 1809. године. Преко превоја на планини Јавору водио је најкраћи пут од традиционалних емиграционих до познатих имиграционих подручја у унутрашњости Србије. Кроз те метанастаназичке вратнице најчешће су одлазили у Моравицу, Драгачево, чачански крај, ужички крај, Таково и друге делове Шумадије, а поједине породице и даље.

У првој половини XIX века чачански, драгачевски и моравички крај имају знатан број старијих насеља и оних која су се развила у XVII и XVIII веку. Мањи број насеља био је новијег постанка, после устанака. Још у турском катастарском попису Смедеревског санџака 1476. године регистровано је неколико десетина села: у чачанском крају — Петница, Бресница, Вапа, Баница, Вилуше (Виљуша), Жежевица, Коневихи, Рајац, Слатиша, Лозница, Трбушани, Ракова, Какар (данас Љубић), Трелча, Биљине (Бељина), Мојсин (данас Мојсиње), Придворица, Прислоница, Паковраће, Трнава, Атеница; у Драгачеву — Дубац, Живица, Губеревци, Горачићи, Лисица, Гуча, Лучани, Пухово, Турица, Марковица, Котража, Хртар (Ртари), Рогача и друга.²⁷ Према турском попису санџака Босна с краја XVI века,²⁸ нахија Моравица (садашња Ивањица), која је припадала кадилуку Нови Пазар, имала је више села: Мочевихи, Горње Брезово, Доње Брезово, Придворица Даново (зв. Пресјека), Комнице (вероватно Куманица), Међуречје, Будожсља. Изгледа да у нахији Моравица у XVI веку није било муслиманског становништва, јер се оно тада углавном настањује у градским насељима.

Снажне колонизационе струје из југозападних динарских предела повећавају број становника и насеља у чачанском, драгачевском

ком и моравичком крају. Најчешће, досељавања су била после буна, устанака и ратова, али се и из економских разлога, долазило из пасивнијих у плодније крајеве. Не ретко, нови досељеници су ишли за родбином која је у ове крајеве дошла раније.

Поред староседслачког становништва, моравички крај као гранични између Србије и Новопазарског санџака, и пре и током XIX века, насељавају динарски досељеници. Досељавање је појачано нарочито у току Првог и Другог устанка. Тако, Мариновићи и Глибовићи долазе у Кушиће, Томановићи и Бојановићи у Брезову, Нешковићи у Опаљеник, Јововићи у Мочиоце, Вељовићи у Ивањицу, Јовановићи у Прилике, Богавци у Медовине, Баторићи у Бедину Варош, итд.²⁹

По ослобођењу моравичког Старог Влаха (1833) почиње масовно насељавање овог краја. Да би етнички ојачао границу, кнез Милош Обреновић усмерава насељавање. У четвртој деценији досељеничке породице Јекићи, Савићи и Богавци долазе у село Васиљевиће, Радојевићи стижу у Брусник. На Јавор је 4. септембра 1839. дошло 110 фамилија из Црне Горе, а на Василијиној чесми 22. септембра 480 лица, пребеглих из Црне Горе, чекало је на дозволу за насељавање. Постепено број придошлих породица је повећаван. Из Црне Горе су се населили: Стаменићи у Тисовици, Азањци у Ерцгама, Вуловићи у Равној Гори, Петровићи у Кушићима, Радоњићи у Маскови. У Ивањицу су дошли: Чкоњовићи — од Нове Вароши, Михаиловићи и Бојовићи — од Сјенице, Салевићи — од Бијелог Поља, Колашинци — из Црне Горе, Шолајићи и Зеленкапе — из Херцеговине. Од Гацког су Рашковићи и Бошковићи у Деретину, Кривокуће у Равној Гори и Братљеву, Циврићи у Кушићима.³⁰

Средином XIX века запажен је живљи талас становништва из Црне Горе и Херцеговине усмерен према моравичкој граници. Између 6. и 7. маја 1850. прешло је „недозвољеним начином“ преко границе на караулама Јанков камен и Ступска чесма око 1.000 Срба у „околна села и подаље од границе“.³¹ Нов подстицај за уселавање у овај крај био је босанско-херцеговачки устанак 1875. године. Највише досељеника је из предела ближе граници — од Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља, и полимских вароши.

Све породице се нису задржавале у овом крају. Многе су после краћег или дужег задржавања у читавом овом периоду одлазиле у Драгачево, ка Чачку, Ариљу, Пожеги и другим местима.

И становништво Драгачева је староседелачко и досељеничко. Према Јовану Ердељановићу и Кости Јовановићу, већина становни-

ка су досељеници. Старицаца је више у горњем Драгачеву, а знатно мање у доњем делу. Међу староседелачким родовима су: Веселиновићи, Марковићи, Пајовићи и други у Горачићима; Вукићевићи, Калајџићи и Вулићевићи у Милатовићима; Кисељевићи и Терзићи у Властелицама; Пантелићи, Сретеновићи, Сарићи у Душцу; Милинковићи у Котражи; Сретеновићи и Симеуновићи у Ртима; Пајићи и Стевановићи у Вичи; Терзићи и Шибинци у Дучаловићима; Страхињићи у Дљину; Милићевићи и Маринковићи у Пилатовићима; Васиљевићи у Лопашу; Икодиновићи и Анђелићи у Гучи; Бошковићи у Тијању; Цикићи и Илићи у Грабу и други. Староседелаца има и у осталим драгачевским селима (Толишница, Луке, Лиса, Вирово, Бели Камен).³²

Главне области из којих су се људи досељавали у Драгачево су: Црна Гора, Херцеговина, Стари Влах, Стара Србија и ужички крај. Веома старе досељеничке породице од Херцеговине су Протићи у Гучи, а пре више од 300 година дошли су Станојевићи, Богићевићи, Даниловићи и Радичевићи из Црне Горе у Краварицу, у коју су се још раније доселили Вилотијевићи и Илићи, затим Вуковићи од Сјенице; Мијаиловићи, Јанковићи, Јовановићи, Поповићи и други — у Вучковицу из Црне Горе; Филиповићи и Маринковићи од Требиња — у Бели Камен; Филиповићи, Николићи, Лазаревићи од Требиња — у Котражу, итд. Како је забележио Ердељановић, Ђоковићи, Милићевићи, Стевановићи и Лазовићи стигли су у Лис „прије 300 година“, а Топаловићи и Протићи су, такође, пре 300 година дошли у Негришоре од Колашина.³³

Интензивна досељавања у Драгачево су била и у току XVIII века. У Горачиће су из Црне Горе стигли Бодићи, а из околине Бијелог Поља — Вељовићи, затим Пантелићи из Бијелог Поља у Дучаловиће, Јовановићи из Дробњака у Марковицу, Бркићи из Крушчице код Ариља и Василићи из Бијелог Поља у Дођу Краварицу. У Гучи су се населили Ђуровићи — од Сјенице, Броћићи — из Радаљева и други, у Губеревцима — Ђурђићи од Бијелог Поља, Терзићи и Плазинићи из „Старе Србије“, у Каони, — Радичевићи из Црне Горе, у Властелицама — Бабићи из Старог Влаха и Басарићи из моравичког краја, у Ртима — Чикиризи и Ницовићи из Трудова, у Вичи — Нешовићи, Ранковићи, Обрадовићи, Милекићи и Ковачевићи из Сандака. У Лис су из Црне Горе дошли Босићи, Илићи и Гавриловићи, у Крстац — Богићевићи и Карићи од Никшића, у Рогачу — Пропадовићи и Перишићи из Страњана, Самарцићи са Јавора, итд.³⁴ Има доста родова чије се порекло не зна.

Упоредо са досељавањем трајала су и одсељавања са овог подручја — у чачанска села или даље.

Становништво чачанског краја је, такође, староседмачко и досељеничко. Иако на овом подручју има старих насеља која се помињу у изворима у XV и XVI веку, становништво је већином досељеничко. И поред непотпуних демографских података о кретању становништва, извесно је да су миграциони токови према Чачку трајали из праваца Црне Горе, Херцеговине, Санцака, са ширег, односно моравичког и драгачевског краја из ужег гравитационог подручја. Становници Чачка и котлине били су већином из околних села, али и из Црне Горе, Херцеговине, Метохије и Санцака.

Крајем XVII века у Рошце су стигли досељеници из племена Братоножића у Црној Гори, од којих је настао род Чвркића. У XVIII веку у Слатину су досељени Перуничкићи од Пљеваља и Тутуновићи из околине Даниловграда; у Мршинце — Поњавићи из Црне Горе, Каровићи из правца Санцака, Чантраци из Херцеговине; у Бељину — Ерићи од Невесиња; у Придворицу — Јовановићи из Пљеваља; у Међувршје — Пејице из Црне Горе, Глишовићи од Пљеваља; у Паковраће — Шутићи из правца Сјенице, а Ђосићи — вероватно из Херцеговине.³⁵

Насељавање је с различитим интензитетом настављено и у току XIX века. У Паковраће су пред Први српски устанак дошли Павловићи из Челица код Нове Вароши, Вукотићи 1809. из Црне Горе и други; у Пармсенац — Перишићи из Санцака 1809; у Придворицу — Василијевићи из Никшића после 1810; у Међувршје — Тодосијевићи после Другог устанка са Бихора, Гавриловићи после 1825. из правца Санцака, а Младеновићи из околине Пријепоља 1825; у Мршинце — Станишићи 1809. из околине Сјенице, а Панићи 1820. од Жабљака; у Слатину — Ајдацићи из Лисе код Ивањице 1813, а Станисављевићи од Сјенице после 1820. године.³⁶

Доста родова настанило се средином и у току друге половине XIX века. У Бељину су из источне Херцеговине стигли: Ракетићи (око 1845. године), Туровићи — Николићи (око 1850) од Никшића, Јовановићи из Добрача код Ариља; у Придворицу — Ковачевићи из околине Пријепоља (средином XIX века); у Слатину — Берјановићи (око 1840), из Берана, а Ђуровићи из Мокре Горе код Ужица (1874). Доста родова је у чачански крај тада дошло из моравичких и драгачевских села.³⁷

Из политичких и социјално-економских разлога процес досељавања у чачански, драгачевски и моравички крај трајао је све до краја

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

XIX века. Један број досељених породица одлази у друге делове Србије.

У другој половини XIX века број становника, и у Србији и у овом крају, стално је повећаван услед природног прираштаја и непрекидног досељавања са динарског подручја. То се најбоље види из званичних статистичких података из тог периода.

Према попису људства у Србији 1866. године у срезу моравском (тада је припадао окружју рудничком) било је 37 насељених места, груписаних у 15 општина: врнчанска, пријеворска, миоковачка, милићевачка, брђанска, прислоничка, трепчанска, љубићска, островачка, мрчајевачка, тавничка, лађсвачка, милочајска и сирчанска. Тринавски срез имао је 26 насељених места. У њему је било седам општина: заблаћска, јежевачка, лазачка, горичанска, слатинска, атеничка и паковаћска. У срезу драгачевском постојала су 43 насељена места, распоређена у 18 општина: гучка, вичка, рђанска, лишанска, котрашка, губеревачка, горачка, вировска, каонска, дубачка, миросаљска, пилатовачка, тијањска, рогачка, дучаловачка, негришорска и дљинска. Моравички срез (административно припадао ужичком окружју) имало је 31 насељено место и 13 општина: ивањичка, шумљанска, приличка, брезовачка, кушићска, опаљеничка, рокчанска, братљевска, трђанска, срчежска, придворичка, даићска и брусничка.²⁵

Број кућа, житеља, писмених и лица која су плаћала грађански данак показује следећи преглед:

1866. година

срез	број кућа	број становника			брачно стање			плаћало данак грађански
		м.	ж.	св.	ожењсти	удови	знају писати	
Чачак варош	607	1.099	823	1.922	692	124	650	509
моравски	3.336	10.018	9.803	19.821	6.843	1.193	497	3.614
тринавски	1.835	4.511	4.824	8.995	3.088	554	147	1.922
драгачевски	3.428	10.429	9.919	20.348	7.364	1.092	247	4.001
моравички	2.376	9.194	8.793	17.987	6.290	884	490	2.769
Свега	11.582	35.251	34.162	69.073	24.977	3.847	2.031	12.815 ¹

Око 1870. године, како је објавио Милан Ђ. Милићевић у „Кнежевини Србији“,⁴⁰ у овом крају било је: у Чачку 510, у срезу моравском — 3.835, трнавском — 1.871, драгачевском — 3.865 и моравичком — 2.875 пореских глава. Број обвезника је у односу на 1866. годину у порасту у моравском и моравичком срезу, док су драгачевски и трнавски срез забележили смањење.

Тенденција пораста броја становника и насеља настављена је и даље на целом подручју, што се види из статистичких података за 1844. годину:

срез	број села	број општина	број домова	број становника			писмених		
				м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Чачак варош	—	1	988	1.890	1.247	3.137	1.111	390	1.501
љубићки	38	9	4.350	11.683	11.633	23.316	1.186	45	1.231
трнавски	27	2	2.155	5.344	5.396	10.740	899	41	940
драгачевски	45	8	4.398	12.330	12.394	24.733	1.605	41	1.646
моравички	31	8	2.939	10.091	9.872	19.963	1.136	26	1.162
Свега	141	30	14.830	41.338	40.542	81.989	5.937	543	6.479 ⁴¹

У поређењу са стањем 1866. број житеља се до 1884. године повећао за 12.816 лица. Запажа се да је у Чачку према попису из 1884. године број женског становништва за 643 мањи од броја мушких лица. Док је у Србији на 1.000 мушких долазило 831 женских становника, у Чачку их је било 660, што је најмање у Србији, наспрот Пироту, где их је било највише. Осим Чачка, женског становништва било је мање у љубићком и моравичком срезу. Број писмених се од 1866, када их је на овом подручју било 2.031, у 1884. години повећао на 6.479 лица.⁴²

Подаци о кретању становништва у последњој деценији XIX века показују стални раст. Прираштај је од 1890. до 1895. године по срезовима износио: драгачевски — 2.657 лица (са годишњим процентом 1,84^{0/0}), љубићки — 1.403 (годишње 1,19^{0/0}), моравички — 1.219 (годишње 0,94^{0/0}) и срез трнавски 840 лица (са годишњим процентом 1,07^{0/0}).⁴³

Ради потпунијег увида у бројно стање становништва при крају XIX века даћемо податке према претходним резултатима пописа 31. децембра 1895.⁴⁴

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Љубишки срез

општина ⁴⁵	број кућа	м.	становништво		св.
			ж.		
бечањска	162	420	432		852
брђанска	197	626	637		1.263
бресничка	294	843	692		1.535
лабевачка	275	843	797		1.640
Љубићка	203	635	579		1.214
милићевачка	278	871	885		1.756
миоковачка	460	1.394	1.440		2.834
мојсињска	158	432	429		861
мрчајевачка	437	1.212	1.127		2.339
островачка	288	841	799		1.640
прељинска	212	587	526		1.113
пријеворска	156	454	462		916
прислоничка	196	656	665		1.321
рожачка	252	834	887		1.721
тавничка	285	875	663		1.538
трепчанска	245	706	688		1.394
цветачка	141	426	396		822
Свега	4.239	12.655	12.104		24.759

Трнавски срез

општина	број кућа	м.	становништво		св.
			ж.		
атеничка	370	1.013	1.028		2.041
заблаћска	164	468	449		917
јежсвичка	457	1.308	1.268		2.576
качуличка	221	574	610		1.184
лазачка	181	504	494		999
паковраћска	248	706	679		1.385
петничка	125	305	317		622
слатицска	291	695	717		1.412
трнавска	281	803	804		1.607
чачанска	634	2.255	1.544		3.799
Свега	2.972	8.631	7.911		16.542

Драгачевски срез

општина	број кућа	м.	становништво		св.
			ж.		
вичка	215	640	617		1.257
горачићка	483	1.489	1.562		3.051
горњокраваричка	202	695	693		1.388
гучка	359	1.643	1.034		2.677
дљинска	236	754	749		1.503
доњокраваричка	267	810	812		1.622
дубачка	220	689	659		1.348
дучаловачка	367	1.062	1.164		2.226

каонска	313	886	855	1.741
кограшка	365	1.025	1.042	2.067
крстачка	170	501	470	971
липанска	182	555	546	1.101
лучка	226	809	805	1.614
мирослањачка	436	1.218	1.236	2.454
прилипачка	266	759	787	1.546
рогачка	191	604	644	1.248
тијањска	261	765	790	1.555
Свега	4.759	14.904	14.465	29.369

Моравички срез

општина	број кућа	СТАНОВНИШТВО		
		м.	ж.	св.
бјелушка	119	416	431	877
братљевска	185	724	684	1.408
брзовачка	262	986	1.036	2.022
добрачка	204	685	747	1.432
брековачка	128	462	462	924
срчешка	168	923	804	1.627
ивањичка	272	657	603	1.260
јаворска	162	717	682	1.399
косовичка	146	481	510	991
међуречка	193	572	567	1.139
мочиочка	259	1.002	941	1.943
опаљеничка	165	576	588	1.164
остатичка	197	674	677	1.351
придворичка	360	1.190	1.208	2.398
приличка	457	1.363	1.422	2.785
смиљевачка	155	680	652	1.332
средњоречка	123	416	438	854
шумљанска	364	1.084	1.079	2.163
Свега	3.919	13.538	13.531	27.069

Укупно: 97.739 становника.

У поређењу са 1884. годином највећи прираштај према попису из 1895. забележен је у срезу моравичком — 7.106 лица, затим драгачевском — 4.636, а знатно мањи у љубићком и трнавском срезу.

Лагано увећавање броја становника забележено је и последњих година XIX века. На прелазу између два века (1900. година) на овом подручју живело је: у Чачку — 2.508 мушкараца и 1.704 жена, свега — 4.232 лица; у љубићком срезу — 14.062 мушкараца и 13.879 жена, свега — 27.941; у срезу трнавском — 6.924 мушкараца и 6.863 жена, свега — 13.787; у драгачевском срезу — 15.607 мушкараца и 15.801 жена, свега — 31.408; у срезу моравичком — 11.068 мушкараца и 11.340 жена, свега — 22.408 лица. На целом подручју било је: 50.169 мушких и 49.607 женских — свега 99.776 становника.⁶³

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Крајем 1900. године срез љубићки имао је девет општина са 34 насељена места и 478,2 км² површине; трнавски — четири општине, 29 насељених места и 268,6 км² површине; драгачевски — 11 општина са 60 насељених места и 660 км² површине и моравички срез — осам општина, 148 насељених места и 1.051,4 км² површине.⁴⁷

Из ових података види се да се у посматраном периоду број становника константно повећава. У раздобљу од 1866. до 1900. године становништво се, услед природног прираштаја и досељавања, повећало за 30.703 лица. Постепено увећавање броја становника на овом подручју настављено је и у току прве деценије XX века.

Упоредо са порастом укупног броја становништва повећаван је број становника у варошким насељима. Поред Чачка растао је број становника у варошицама (Ивањица и Гуча). Године 1866. у Чачку је било 1.922 житеља, а у Ивањици — 1.148, свега — 3.070. У 1900. години у Чачку је живело 4.232, у Ивањици 1.206, а у Гучи — 228 лица.⁴⁸

Занимљив је однос сеоског и градског становништва. У: 1866. на селу је живело 65.520 становника, а 3.070 у градским насељима, 1900. на селу је било 94.110 становника, а у Чачку, Ивањици и Гучи — 5.666 житеља.

Интересантни су подаци о броју становника „туђе народности“. Попис из 1884. године бележи 289 таквих лица. Највише их је у Чачку: 94 мушких и 48 женских — свега 142, затим у срезу љубићком — 41 мушких и 28 жена, — свега 69, моравичком — 36 мушких и 28 жена, — свега 64, драгачевском — осам мушких и две жене — свега 10, а у трнавском срезу — по двоје мушкараца и жена. Највише их је циганског порекла, али је имало и других: Бугара, Грка, Јевреја, Мађара, Немаца, Италијана, Цинцара, Чеха, Словака, по који Словенац, Хрват, Румун, Пољак и Јермен.⁴⁹

Поред православне вероисповести, било је и других: католичке, мухамеданске, протестантске, „мојсијеве“.

Све до краја XIX века Србија је, и поред развитка привреде у градовима и ширења робно-новчаних односа и опадања релативног броја сеоског становништва, остала сељачка земља. Као и читава западна Србија, и чачански, драгачевски и моравички крај били су, такође, изразито сељачка средина.

Од укупно 69.073 становника, колико их је на овој територији живело 1866. године, око 95% чинило је живаљ коме је земљорадња главно занимање. Како је то изгледало по срезовима, показују ови подаци:

срез	број становника	број становника којима је земљорадња главно занимање	процент земљорадничког становништва
Чачак варош	1.922	265	13,79
моравски	19.821	19.534	98,55
тринавски	8.995	8.923	99,20
драгачевски	20.348	20.156	99,06
моравички	17.987	16.642	92,53
С в е г а	69.073	65.520	95

Из прегледа који доносимо види се да је, према методологији за разврставање по попису из 1866. године, осим у Чачку, веома мали број лица живео од осталих занимања (осим земљорадње).

срез	број лица свих занимања осим земљорадње	број лица која живе од свих занимања осим земљорадње	од 100 житеља долази на неземљорадње
Чачак варош	776	1657	86,21%
моравски	148	287	1,45%
тринавски	27	72	0,80%
драгачевски	75	192	0,94%
моравички	467	1345	7,47%
С в е г а	1.493	3.553	51

Процент неземљорадничког становништва је неуједначен; креће се од 0,80% у тринавском срезу до 86,21% у Чачку.

У структури непољопривредних занимања најбројнија категорија је занатство. То се види из табеле која садржи податке о броју лица по срезovima која се баве занатима и броју оних који се од тога издржавају — према методологији пописа из 1866. године. По данашњим категоријама то би биле активне занатлије са сопственим средствима за рад („предузимачи“), активне занатлије запослене код приватних власника занатских радњи („помоћници“) и издржано становништво.

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Запати 1866. године:

срез	б р о ј			Чланови домаћинства који се издржавају од тога		
	предузимача	помоћника	свега	муш.	жен.	свега
Чачак варош	262	220	482	614	373	987
моравски	48	34	82	107	76	183
трнавски	6	2	8	13	16	29
драгачевски	20	6	26	47	42	89
моравички	130	87	217	325	253	578
Свега	460	349	815	1.106	760	1.866. ⁵²

Највише занатлија било је у Чачку — 482, следи срез моравички са 217 занатлија, док их је најмање у трнавском — свега осам. У драгачевском срезу пописано их је 26.

Међу осталим занимањима из области привреде најбројнији су трговци. На овом подручју 1866. године трговином се бавило 181 лице. Од ове гране живело је 440 становника. Надничара је било 56, слугу — 42. Од осталих занимања попис бележи: два лекара, 14 учитеља, 53 свештеника и калуђера, 40 чиновника, 58 приходничара и 74 служитеља.⁵³

Потпунији увид у занимања по срезовима пружа преглед пописа становништва по групама занимања из 1866. Из њега се виде врсте занимања и њихова заступљеност, не само у привреди, него и у осталим областима људског рада.

Људство у години 1866. распоређено по групама занимања⁵⁴

срез	ж и т е љ а			р а т а р а		
	м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Чачак варош	1.099	823	1.922	122	143	265
моравски	10.018	9.803	19.821	9.834	9.700	19.534
трнавски	4.511	4.484	8.995	4.468	4.455	8.923
драгачевски	10.429	9.919	20.348	10.317	9.839	20.156
моравички	9.194	8.793	17.987	8.441	8.201	16.642
Свега	35.251	33.822	69.073	33.182	32.338	65.547

З а н а т и

— Исхрана —

	воденичара, лебара, крчмара			месара и кобасичара		
	предуз.	помоћ.	свега	предуз.	помоћ.	свега
Чачак варош	58	62	120	8	3	11
моравски	7	19	26	—	—	—
трнавски	1	—	1	—	—	—

драгачевски моравички	5 25	2 15	7 40	— 1	— 2	— 3
Свега	96	98	194	9	5	14

— Одевање —

	кројача			обућара			кожухара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	77	48	125	37	45	82	5	5	10
моравски	—	—	—	2	3	5	—	—	—
гравски	2	—	2	—	—	—	—	—	—
драгачевски	7	1	8	2	—	2	—	—	—
моравички	41	33	74	6	6	12	4	—	4
Свега	127	82	209	47	54	101	9	5	14

	предуз.	ткача			бојација		
		помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.	
Чачак варош	3	2	5	3	3	6	
моравски	2	1	3	1	—	1	
гравски	—	—	—	—	—	—	
драгачевски	—	—	—	—	—	—	
моравички	7	9	16	2	1	3	
Свега	12	12	24	6	4	10	

— Грађевина —

срез	зидара и тесача			столара			ковача и поткивача		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	27	9	36	3	6	9	17	7	24
моравски	4	—	4	—	—	—	16	7	23
гравски	—	—	—	—	—	—	3	2	5
драгачевски	—	—	—	—	—	—	5	3	8
моравички	10	1	11	—	—	—	14	8	22
Свега	41	10	51	3	6	9	55	27	82

— Покућанство —

	гвичара			свећара			дрвешара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	6	4	10	3	4	7	—	—	—
моравски	—	—	—	—	—	—	5	3	8
гравски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
моравички	1	1	2	—	—	—	2	—	2
Свега	7	5	12	3	4	7	7	3	10

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

	котлара			качара			колара		
	предуз.	помоћ.	св.	пред.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	2	—	2	1	11	12	2	1	3
моравски	12	1	13	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—	—	—	—
моравички	1	1	2	—	—	—	1	—	1
Свега	15	2	17	1	11	12	3	1	4

	седлара			пушкара и ножара		
	предуз.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	5	8	13	4	—	4
моравски	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—
моравички	6	10	16	7	3	10
Свега	11	18	29	11	3	14

У групу „покућанство“ спадају и златари и сајције. Попис бе-
лежи у Чачку једног „предузимача“ и двојицу „помоћника“.

срез	Трговина			Подвози (кочијаша)		
	предуз.	помоћ.	св.	предуз.	помоћ.	св.
Чачак варош	49	45	94	3	—	3
моравски	1	1	2	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	1	1	2	—	—	—
моравички	52	31	83	2	—	2
Свега	103	78	181	5	—	5

Личне службе

У „личне службе“, према попису, рачунати су: адвокати, бри-
јачи, слуге и надничари.

	адвоката	бријача			надничара	слугу
		пред.	пом.	св.		
Чачак варош	1	5	4	9	37	28
моравски	—	—	—	—	—	—
трнавски	—	—	—	—	—	—
драгачевски	—	—	—	—	—	—
моравички	—	—	—	—	19	14
Свега	1	5	4	9	56	42

У области здравства („служба болесника“) попис бележи лекаре, апотекаре и бабице, у „јавну наставу“ учитеље, а у „вероисповед“ — попове и калуђере.

	„служба болесника“			јавна настава учитеља	„веро- исповед“ попова и калуђера
	лекара	апотек.	бабица		
Чачак варош	1	—	—	2	3
моравски	—	—	—	4	17
трнавски	—	—	—	2	5
драгачевски	—	—	—	1	14
моравички	1	—	—	5	16
Свега	2	—	—	14	55

У групу „управа“ разврстани су чиновници и служитељи. Као посебна категорија исказана је „војна сила“.

	чиновници		служитељи	„војна сила“
	чиновници	чиновници		
Чачак варош	28	—	34	3
моравски	3	—	3	36
трнавски	—	—	—	12
драгачевски	3	—	—	28
моравички	6	—	37	36
Свега	40	—	74	115

У „непроизводно људство“ спадају приходничари, просјаци и пензионери.

срез	Непроизводно људство	
	приходничари	просјаци
Чачак варош	51	—
моравски	1	—
трнавски	—	—
драгачевски	—	—
моравички	6	24
Свега	58	24

И наредних деценија, упркос нешто бржем друштвено-економском развоју, овај крај је још увек изразито пољопривредни. По попису из 1900. године сва занимања подељена су у четири класе (а ове у групе): (1) земљорадња и сточарство, где спадају и шумарство и риболов, (2) индустрија и занатство, (3) трговина, (4) јавне службе и слободна занимања. Од земљорадње и сточарства живело

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

је око 95% становништва. Остали од других занимања. Од 100 домаћина који су имали непокретне имовине било је: занатлија — 1,41%, трговаца и механџија — 1,21%, јавних службеника — 0,56%, свештеника — 0,20%, слугу и надничара — 0,47%, других занимања — 0,65%.⁵⁵

У област индустрије и занатства убрајају се групе: рударство, камен, прерађивање метала, гвожђа и челика, машине, оруђа, хемијски производи, грађевинарство, тканине, предива и плетива, дрвенарија, пиће, одело и обућа.

Попис 1900. године бележи ова занимања: грнчари, циглари, кречари, зидари, тесачи, каменоресци, чесмари, стругари, дрводеље, бравари, казанџије, ковачи, поткивачи, оштрачи, колари, механичари, пушкари, баруџије, воскари, бојације, врећари, ћилимари, сарачи и седлари, лебари, ашчије, колачари, бозације, месари, гостионичари, механџије, кафеџије, келнери, кројачи, терзије, ћурчије, обућари, опанчари, бербери, бакали, пиљари и торбари, златари и други. На прелазу два века, и у овом крају, поред старих, појављују се и нова занимања: машинисти, лимари, прерађивачи коже, праље, кувари и куварице, итд. Нова занимања су најчешће везана за појаву већих занатских и индустријских предузећа.

У грану трговина спадају занимања која се односе на трговање робом, новчане заводе и слично. Ту се убрајају: трговци дрвима и пољопривредним производима, стоком, гвожђем и осталим производима, као и трговци „ситничари“, затим чиновници новчаних завода, трговачки помоћници, па надничари, слуге и служавке.

Пописом из 1900. у јавне службе и слободна занимања урачунати су: официри, нижи чиновни, жандарми, државни чиновници, лекари, болничари, адвокати, учитељи, професори, свештеници, државни и општински служитељи, затим слободна занимања и лица која живе од прихода и помоћи.

Подаци о породицама на овом подручју указују на њихову структуру. Тако је 1900. пописано: 93,68% земљорадничких породица, 2,16% занатлијских, 1,19% трговачких, 1,12% јавних службеника, 0,17% свештеничких, 0,93% надничарских и 0,75% породица других занимања.⁵⁶

Занимљиви су подаци о имовном стању домаћинстава. Само кућу имало је 4% домаћина, кућу и друге непокретности 88,39%, само непокретности 0,87%. Није имало непокретне имовине 6,77% домаћина.⁵⁷

Услед дејства робно-новчане привреде, а нарочито са све развијенијом ратарском производњом, посебно у равничарским деловима чачанског, драгачевског и моравичког краја, у другој половини XIX века повећавао се број домаћинстава и становништва, а опада, најчешће десетом, број кућних задруга као економских и друштвених јединица. Процес раслојавања задруга најочљивији је код кућних задруга преко десет чланова, чији број се стално смањује. Ово раслојавање је нешто спорије текло у драгачевском и моравичком крају, нарочито у планинским пределима.

НАПОМЕНЕ

1. Др Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, II, Београд, 1958, стр. 186—187.
2. „Др Иван Ковачевић, Димитрије Твцовић и други социјалисти о економској политици српске владе 1903—1914“, Београд, 1975, стр. 15.
3. „Историја српског народа“, VI, Београд, 1983, стр. 9.
4. Драгиша Лапчевић, „Историја социјализма у Србији“, део: „Окупација“, Београд, 1979, стр. 110.
5. Др Никола Вучо, н. д, стр. 187.
6. Др Никола Вучо, „Привредна историја народа ФНРЈ до првог светског рата“, 1949, стр. 227.
7. Др Саво Обрадовић и сарадници, „Становништво НР Србије од 1834—1953“, Београд, 1953, стр. 18; Др Милорад Екмечић, „Стварање Југославије 1790—1918“, II, 1989, стр. 72.
8. Др Милорад Екмечић, н. д, стр. 64.
9. „Државопис Србије“, св. XIII, 1884, стр. 108—110.
10. Невенка Бојовић, „Занати у чачанском и милаповачком крају“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, XIX, 1989, стр. 102.
11. Др Никола Вучо, н. д, стр. 200; „Државопис Србије“, св. III, 1869, стр. 65—67, 71, 81, 87.
12. „Државопис Србије“, св. V, 1871, стр. 112—115.
13. „Статистика Краљевине Србије“, књ. XXV, 1904, „Статистика земљишта и жетвенога приноса у Краљевини Србији за 1901. годину“, стр. III.
14. Исто, стр. IV—VI.
15. „Државопис Србије“, св. III, 1869, стр. 65—67, 70, 80—82, 86.
16. „Попис становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 1895“, Београд, 1897, стр. 340—342.
17. Новак Живковић, „Занати и еснафи југозападне Србије 1836“, Зборник радова народног музеја, XX, Чачак, 1990, стр. 199—203.
18. „Државопис Србије“, XIII, 1884, стр. 138—140.
19. Радојко Николић, „Кабларски клесари“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 209.
20. Невенка Бојовић, нав. рад, стр. 104.
21. Невенка Бојовић, нав. рад, стр. 104; др Стеван Игњић, „Ужице и околина 1862—1914“, 1967, стр. 64.
22. Новак Живковић, нав. рад, стр. 199—203; „Државопис Србије“, XIII, 1884, стр. 144—146.
23. Драгиша Лапчевић, н. д, стр. 105; др Стеван Игњић, н. д, стр. 88—89; „Статистички годишњак Краљевине Србије“, V, 1900, Београд, 1904, стр. 419, 420, 423; др Андрија Б. К. Стојковић — др Бранко Ковачевић, „Чачанска гим-

СТАНОВНИШТВО — БРОЈНО СТАЊЕ И ЗАНИМАЊА У ЧАЧАНСКОМ, ДРАГАЧЕВСКОМ И МОРАВИЧКОМ КРАЈУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

- назија 1837—1987", Чачак, 1987, стр. 63; Водич Међуопштинског Историјског архива, Чачак, 1988, стр. 244.
24. Др Андрија Б. К. Стојковић — др Бранко Ковачевић, „Чачанска гимназија“, стр. 59, 63, 105, 476, нап. 93; др Никола Вучо, „Развој индустрије у Србији у XIX веку“, Београд, 1981, стр. 282.
25. Опширније о томе: Љубодраг А. Поповић, „Чачанско-руднички крај на Светској изложби у Паризу 1889. године“, Зборник радова Народног музеја XIX, Чачак, 1989, стр. 197.
26. Јован Цвијић, „Балканско полуострво и јужнословенске земље“, Београд, 1966; „Антропогеографски списи“, Сабрана дела, књ. 4, т. I, Београд, 1987, 115.
27. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, I, Чачак 1984, приредио Ахмед С. Аличић, Детаљни попис смедеревског санџака из 1476, стр. 21—273.
28. Др Ејуп Мушовић, „Нахија Моравица (Ивањица) у XVI веку“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 95.
29. Рад. Ускоковић, „Исељени Никшићи“, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924, стр. 539—540; др Стеван Игњић — Јован Радовановић — Властимир Луковић — Љубомир Марковић — Милан Бујошевић, „Ивањица“, 1972, стр. 42.
30. Др С. Игњић и др., н. д, стр. 42—43.
31. Исто, стр. 43.
32. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, антропогеографска проучавања, Београд, 1903, стр. 85; Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Београд, 1908, стр. 359; Радован М. Маринковић — Томислав Протић — Јован Радовановић, „Драгачево“, 1981, стр. 11—14.
33. Радован М. Маринковић и др., н. д, стр. 11—14.
34. Исто.
35. Љуба Павловић, „Ужичка Црна Гора“, Насеља и порекло становништва, књ. 19, СКА, 1925, стр. 92—93; Радован М. Маринковић, „Становништво Бељине, Пармсница и Придворице“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 273; Радован М. Маринковић, „Становништво Међувршја, Паконраћа и Ривага“, Зборник радова Народног музеја, XX, Чачак, 1990, стр. 263; Радован М. Маринковић, „Становништво Слатине, Жаочана, Кукића и Мршица“, Зборник радова Народног музеја, XVII, Чачак, 1987, стр. 217.
36. Опширније: Радован М. Маринковић, наведени радови.
37. Исто.
38. „Државопис Србије“, III, Београд, 1869, Попис људства у Србији, стр. 80—89. Називи општина наведени су према званичном попису.
39. Исто.
40. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, Београд, 1876, стр. 350, 620, 624, 686, 689.
41. „Државопис Србије“, XVI, Београд, 1889, стр. 120, 158, 168, 176, 218, 226, 230, 232.
42. „Државопис Србије“, XVI, стр. XXI.
43. „Попис становништва у Краљевини Србији 1895“, Београд, 1896, стр. 88—91.
44. Исто, стр. 60, 64, 66, 76.
45. Називи општина према званичном попису.
46. „Статистички годишњак Краљевине Србије“, књ. шеста, 1901, стр. 18—19.
47. Исто. — У насељена места попис је рачунао и засеоке, којих је у моравичком срезу било 112, а у осталим 16.
48. „Државопис Србије“, III, 1869, стр. 83, 84, 108—110; Статистички годишњак Краљевине Србије, 1901, стр. 34—35.
49. „Државопис Србије“, XVI, Београд, 1889, стр. 120, 156, 168, 170.
50. „Државопис Србије“, XIII, стр. 108—110.
51. Исто, стр. 176—181.
52. Исто, стр. 138—140.
53. Исто, стр. 144—146.

54. „Државопис Србије“, XVIII, 1884.
55. „Статистички годишњак Краљевине Србије“, V, за 1900. г., Београд, 1904, стр. 43 — Подаци се односе на руднички округ коме је ова територија тада припадала. Могућа су незнатна одступања.
56. Исто.
57. Исто.

POPULATION — DES RÉGIONS DE TCHATCHAK, DRAGATCHEVO ET MORAVITZÉ DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE
(NOMBRE D'HABITANTS ET OCCUPATIONS)

L'auteur fait tout d'abord état du développement économique des régions de Tchatchak, de Dragatchévo et de Moravitzé dans la seconde moitié du XIXe siècle, en signalant les branches fondamentales de la vie économique — agriculture, artisanat et commerce, mais en mentionnant aussi les autres.

La partie principale du texte se rapporte au nombre d'habitants de ces régions et aux métiers que ceux-ci exerçaient. L'auteur présente des données relatives à l'origine de la population et à l'immigration de celle qui provenait des régions dihariques. En plus des données sur le nombre d'habitants par arrondissements d'après la statistique officielle, l'auteur donne aussi des indices relatifs à la composition de la population et aux occupations de celle-ci dans la période considérée, ainsi qu'au rapport entre la population urbaine et celle des villages, à l'état fortune de celles-ci, au nombre, d'habitants étrangers, ou nombre de maisons, d'agglomérations et de communes.

Dr Života Marković